

waarvoor men stond). De wetenschapsbeelden in de publiekstijdschriften zijn geen afgeleide van de beelden die de onderzoekers van de wetenschap hebben, maar ontstaan in interactie met de maatschappelijke discussies die in die tijdschriften gevoerd worden, zoals de strijd om het modernisme of de schoolstrijd. Wetenschappelijke voorstellingen (zoals evolutie) gaven richting aan het maatschappelijk debat, maar alleen in die vorm die de deelnemers aan dat debat wenselijk of noodzakelijk achtten. De wetenschap was een wapen waar iedere richting wel wat mee kon. Wie de internationale literatuur over dit soort thema's kent, verbaast zich hier niet over, maar in dit proefschrift is voor het eerst over de hele breedte van het maatschappelijk veld dit mechanisme in kaart gebracht. Er valt nog veel te doen (andere tijdschriften, andere bronnen dan alleen tijdschriften, kwantificering, uitlichten van opinieleiders etc), maar een belangrijke stap op weg naar een echte integratie van de wetenschapsgeschiedenis in de cultuurgeschiedenis is met dit boek zeker gezet. Tegelijk demonstreert Allart dat het beginpunt van de integratie bij de cultuurgeschiedenis moet liggen, niet bij de wetenschapsgeschiedenis in engere zin.

K. van Berkel

D. Knaap, *'Voor geld is altijd wel een plaats te vinden.'* *De firma W. A. Scholten (1841-1892). De eerste Nederlandse industriële multinational* (Dissertatie Groningen 2004, Groninger historische reeks XXVII; Assen: Van Gorcum, 2004, 395 blz., €22,45, ISBN 90 232 4053 7).

In 1988 werd een deel van het verloren gewaande bedrijfsarchief van de firma W. A. Scholten teruggevonden. Scholten is bij velen beter bekend als NV Koninklijke Scholten-Honig (KSH), fabrikant van bijvoorbeeld de vermicelli in de soep, ontstaan uit een fusie met Honig in 1965, maar al weer failliet gegaan in 1977. Het archief van de firma W. A. Scholten bleek vooral stukken te bevatten over de buitenlandse vestigingen van het bedrijf en het lag daarom voor de hand om over dit onderwerp een promotieonderzoek te laten doen. Eerder heeft onder anderen W. Wennekes over Scholten geschreven, terwijl de onderwijzer A. Winkler Prins in opdracht van Scholten een hagiografie schreef. De studie van Knaap wil echter geen ondernemersgeschiedenis zijn, maar een bedrijfsgeschiedenis. Daarmee bedoelt Knaap dat het accent ligt op de onderneming en niet op de ondernemer. Uit de studie blijkt echter dat, omdat Scholten volledig eigenaar was van het bedrijf en alles in eigen hand hield, de persoon een zeer grote invloed heeft gehad op de ontwikkeling van het bedrijf.

Na een drietal inleidende hoofdstukken, onder andere over de aardappelmeelindustrie in Nederland en de firma zelf, volgen drie hoofdstukken over de investeringen in de verschillende landen. In hoofdstuk 7 wordt een balans opgemaakt van de buitenlandse activiteiten, terwijl in hoofdstuk 8 de firma Scholten als multinational wordt beoordeeld.

Willem Albert Scholten (1819-1892) begon in 1841 bij Foxhol (Groningen) met een fabriekje voor aardappelmeel, sago en verf (later ook afgeleide producten, zoals stroop). Vervolgens investeerde hij in een suikerraffinaderij, een aardappelbranderij, een strokartonfabriek en een turfstrooiselfabriek. Bovendien nam hij aandelen in de Nederlandse stoomvaart op Amerika, kocht boerderijen en probeerde zijn geluk in de oliewinning. De veelheid en diversiteit van activiteiten verklaart ook de titel van het boek. Het centrale onderwerp van de studie van D. Knaap is echter de expansie van Scholten in het buitenland. Tussen 1866 en 1892 richtte Scholten tien fabrieken op in Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Rusland (of in moderne grenzen: Duitsland, Polen, Oekraïne, Tsjechië, Oostenrijk en Hongarije). Daarmee was Scholten, volgens Knaap, de eerste moderne industriële multinational van Nederland, hoewel niet kan worden

uitgesloten dat er eerdere initiatieven zijn geweest. Het wel en wee van deze fabrieken wordt onderzocht door steeds te kijken naar de motieven voor een vestiging in het betreffende land, de financiering en de organisatie. Ook wordt, voorzover het archiefmateriaal het toelaat, gekeken naar de bedrijfsresultaten. Uit de berekeningen van Knaap blijkt dat de buitenlandse vestigingen per saldo toch ruim 1,7 miljoen gulden tussen 1871 en 1892 hebben bijgedragen aan het financiële resultaat van de firma. De fabrieken in Duitsland waren rendabeler dan die in Rusland en Oostenrijk-Hongarije. Een verklaring kan zijn dat Scholten al vroeg in de geschiedenis van het bedrijf begon met de verkoop van aardappelmeel en derivaten naar Duitsland en door zijn handelsreizen het land goed leerde kennen.

Door de systematische aanpak ontstaat een duidelijk beeld van de multinational Scholten en dat is een sterk punt van dit proefschrift. Daarnaast is Knaap niet uitsluitend positief over Scholten als ondernemer. Hij was weliswaar een pionier en bezat alle bekende eigenschappen van een grote ondernemer, toch maakte Scholten ook fouten, zoals bij de keuze van de vestigingsplaatsen van de buitenlandse fabrieken. Scholtens concurrentievoordelen in Groningen dacht hij eenvoudig te kunnen exporteren naar andere landen, maar dat bleek een vergissing. De wijze van inkoop van aardappelen, de organisatie van het transport, de problemen met het afvalwater en toenemende regels van de overheid, gaven problemen. Ook blijkt uit het boek dat er grote culturele verschillen waren, waarvoor Scholten geen oog had of tenminste geen begrip kon opbrengen. Het resultaat was dat de buitenlandse vestigingen veel minder succesvol waren dan gehoopt. Scholtens centralistische aanpak, hij bemoeide zich werkelijk overal mee, werkte tegen hem en als het niet ging zoals hij wilde, dan ontsloeg hij de directeur of sloot de fabriek.

In de hoofdstukken wordt steeds een koppeling gemaakt met de theorievorming over multinationals, die in de inleiding uitgebreid aan bod komt. Als eerste worden de concurrentievoordelen van Scholten op de thuismarkt vastgesteld en vervolgens de voordelen van een vestiging in het buitenland. Combinatie hiervan zou dan een verklaring kunnen geven voor de ontwikkeling van het bedrijf tot multinational. Het toepassen van het 'eclectisch paradigma' van J. Dunning, om de buitenlandse expansie te verklaren, is echter niet eenvoudig, vooral niet het idee van internalisering van transactiekosten. Het vertalen daarvan in 'verkoopkosten' (148), zoals Knaap doet, is echter niet juist.

De meeste studies over multinationals gaan over industrieën, maar vrijwel nooit over deze periode en niet over een Nederlands bedrijf. De studie van Knaap is daarom een aanwinst voor het onderzoek naar multinationals. Rekening houdende met de toestand van het archief van Scholten, ongeïventariseerd, kan men alleen bewondering hebben voor de hoeveelheid gegevens die uit het onderzoek naar voren zijn gekomen.

Ferry de Goey

B. Wartena, *H. Goeman Borgesius (1847-1917). Vader van de verzorgingsstaat. Een halve eeuw liberale en sociale politiek in Nederland* (Amsterdam: Aksant, 2003, 400 blz., ISBN 90 5260 115 1).

De negentiende-eeuwse en vroeg-twintigste-eeuwse liberale leiders staan na jaren van vergetelheid weer in de belangstelling. Van J. R. Thorbecke verscheen in 2004 een intellectuele biografie, en aan een 'klassieke' biografie wordt gewerkt. Ook van P. W. A. Cort van der Linden, de liberale regeringsleider tijdens de Eerste Wereldoorlog zal een biografie verschijnen.